

ФУНКЦІЇ ПЕЙЗАЖУ В УКРАЇНСЬКІЙ РОМАНІСТИЦІ 20–30-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

У цій статті розглянуто пейзаж як композиційний елемент літературного твору. Проаналізовано кілька класифікацій пейзажу за різними ознаками. Окреслено функції пейзажу в літературному творі.

Ключові слова: пейзаж, композиція, структура літературного твору.

В данной статье рассматривается пейзаж как композиционный элемент литературного произведения. Проанализировано несколько классификаций пейзажа. Указаны функции пейзажа в литературном произведении.

Ключевые слова: пейзаж, композиция, структура литературного произведения.

The landscape as the element of composition of the literary work is considered in this article. Some classifications of the landscape are analysed. The functions of the landscape in the work of literature are pointed out.

Key words: the landscape, the composition, the structure of the literary work.

Кожний пейзаж — стан душі.

Анрі Ам'єль

Заглибившись у дух пейзажу, я
Демонструю свій власний дух...
Ось це і є стиль.

Андре Дерен

Розглядаючи проблеми сюжету і композиції літературного твору, не можна не згадати про прийоми ретардації, які уповільнюють розгортання сюжету, дії шляхом введення в художній твір вставних сцен та епізодів, повторів, описів природи та ін. Деякі читачі можуть пропускати такі епізоди, бажаючи швидше дістатися розв'язки, але в цій статті ми спробуємо довести, що такі прийоми у художньому творі виконують важливі функції. Мова піде про роль пейзажу в українській інтелектуальній прозі 20–30-х років XX століття. Спочатку необхідно розібратися в тому, що є пейзаж, як саме він функціонує, а потім вже роз-

глянути його функції в інтелектуальній прозі В. Домонтовича та В. Підмогильного.

Результатом уявлень про художній твір, як про певним чином обмежений простір, що відображає в своїй кінченості бескінечний об'єкт — зовнішній по відношенню до твору світ, є увага до проблеми художнього простору.

Коли ми маємо справу з зображальними (просторовими) мистецтвами, то це стає тим більш очевидним: правила відображення багатовимірного і необмеженого простору дійсності у двовимірному й обмеженому просторі картини стають її специфічною мовою. Так, наприклад, закони перспективи як засобу відображення трьохвимірного об'єкту в двовимірному його образі у живописі стають одним із основних показників моделюючої системи [4, 265–266].

Проблемами структури художнього твору займалися, зокрема, Ю. Лотман, М. Сапаров, А. Бритиков. Останній розглядав і проблему пейзажу в літературному творі, як і Альф Бізе.

Пейзаж, як самостійний жанр, пов'язують перш за все із живописом. Для такого розгляду в нагоді можуть стати праці А. А. Жаборяка: «Давнє малярство», «Історичні художні стилі доби Середньовіччя (візантійський, романський, готика)», «Український живопис доби середньовіччя». В статті ж прагнемо розглянути його як елемент твору літературного. Останнім часом з цієї проблеми опубліковано такі праці як: «Літературний пейзаж як ментальний простір автора в російській прозі XIX сторіччя» Іванової Н. П., «Проблеми поетики І. Л. Селевинського: ліричний суб'єкт, портрет, пейзаж» Степанової І. О. та «Своєрідність та роль пейзажу в ліриці Бориса Пастернака Тагільцевої Я. М. Як бачимо, і сьогодні проблема пейзажу є актуальною і активно розглядається щодо творів, різних за родами і жанрами.

Під час розгляду твору мистецтва як процесу відображення — синтезу — він сприймається як складний творчий акт, результатом якого з елементів неповторного й конкретного досвіду створюється загальне [7, 183].

Саме тому необхідно глибоко вивчити поняття, яке б характеризувало особливу організацію твору, специфіку його цілісності,

тобто наблизитись до феномену структури художнього твору. Структура художнього твору під час детальнішого розгляду виявляється багаторівневою ієрархією структур [7, 192].

Дослідник М. А. Сапаров порівнював літературознавчий аналіз з аналізом зіграної партії у шахи: «...можна розібрати окремо партію майстра, оцінюючи кожний, зроблений ним хід, можна аналізувати весь «корпус» партій зіграних шахістом, характеризуючи при цьому улюблені ходи, стиль гри загалом, можна, кінець-кінцем, детально розглянути якийсь окремий елемент гри...» [7, 204].

У даній розвідці розглянемо функцію «окремого елементу гри», пейзажу у романах представників української інтелектуальної прози, а саме у романах В. Домонтовича «Дівчинка з ведмедиком», «Доктор Серафікус» і в романі В. Підмогильного «Місто».

«Систему образів художнього твору становлять образи дійових осіб, образи творця та адресата твору, образи природного та мовленнєвого оточення (...). Образ природного оточення прийнято називати пейзажем» [3, 142].

Як відомо, пейзаж — це «композиційний компонент художнього твору, опис природи, будь-якого незамкнутого простору, навколишнього середовища (...). Пейзаж за тематикою поділяють на степовий, лісовий, мариністичний, урбаністичний, індустріальний...» [1, 527–528].

Образ природи — це самостійний або функціональний персонаж образної системи, цілісне художнє втілення в єдності опису, розповіді або роздуму. Він реалізується в конкретних образах, мотивах, картинах та сюжетах.

У мистецтві пейзажу реальний світ є невичерпним джерелом чи відправною точкою. Ще О. О. Потєбня зазначав, що мистецтво є мова митця, і як за допомогою слова не можна передати іншому своїй думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити і в творі мистецтва; тому зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається уже не в художниках, а в тих, хто розуміє. З живою природою людина пов'язана впродовж всього життя, часто забуваючи про це. Кожна зустріч з природою вражає цілим комплексом почуттів:

звуків, ароматів, кольорів, простору та часу. Важко знайти людину, яка хоча б раз у житті не завмерла, дивлячись на зоряне небо чи на поверхню води, яку б не вразило полум'я вогнища чи промені сонця, що зникає з горизонту.

Художник, володіючи мовою мистецтва, не переказує, а передає власні відчуття й сприйняття природних явищ. Не порушуючи достовірності зображення, він може нехтувати буквальною точністю заради виразності. Автор може звернутися до умовності, неправдоподібності, фантастичних ефектів [8, 3].

Зображення природи є одним з найбільш важливих аспектів сутності відображення світу у всіх видах мистецтва, у всіх народів та в усі часи. Пейзаж у художньому творі стає чи не головним засобом, що дозволяє відтворити сприйняття людиною світу й себе. Художні образи природи іноді насичені духовно-філософським змістом, вони є тією «картиною світу», яка визначає ставлення людини до всього, що її оточує. Звертання до природи в багатьох літературах пов'язане з необхідністю самовизначення та пізнання складностей навколишнього світу у всій його різноманітності, а також з розумінням по-новому різних естетичних категорій, таких як «красиве», «прекрасне», «потворне» тощо.

Пейзаж поєднує у собі *просторово-часові* ознаки. Відповідно до цього розрізняють такі види пейзажів: сезонний — весняний, літній, осінній, зимовий; часовий — ранковий, вечірній, нічний, денний. На вибір того чи іншого пейзажу впливають психологічний стан особистості письменника та художній задум твору. Тому пріоритетний вибір письменником зими чи весни, ранку чи ночі, конкретних природних образів, пов'язаних із часом, може дати важливу інформацію для розуміння його творчості.

Існують різні види ландшафтних пейзажів: гірський, пустельний, долиновий, лісовий, морський (мариністичний), річковий, соціальний, воєнний, урбаністичний, індустріальний. Такий пейзаж переносить читача у простір конкретного художнього твору. Важливими елементами є колористика, особливість освітлення, запахи, форми та образи чуттєвого сприйняття пейзажу, що можуть бути зоровими, слуховими, смаковими, дотиковими. Такі відчуття допомагають письменникові сягнути ірреального.

Пейзаж може зображати самодостатню природу, бути функціональним, може виражати ідеї чи бути важливим за своїми художніми властивостями, сприяти вихованню морального, естетичного. Описи природи важливі для формування цілісної картини зображуваного у творі.

Відповідно до *літературного напрям*у пейзажі бувають імпресіоністичними, класицистичними, реалістичними, романтичними, сентименталістськими, експресіоністичними, символічними тощо. Кожен з різновидів має властиві лише йому характерні особливості.

Класицистичний пейзаж — логічний, із властивою йому чіткістю форм і фігур, відзначається врівноваженістю пропорцій та симетрією, часто алегоричний, функціонує як схема ідеального й розумного.

У реалістичному пейзажі природу зображено достовірно, відповідно до реально існуючих форм, розмірів, розташування об'єктів. Такий пейзаж може бути об'єктивно-реалістичним та суб'єктивно-реалістичним. До суб'єктивно-реалістичного відносять ліричний, імпресіоністичний і психологічний пейзажі.

Для імпресіоністичного пейзажу характерним є зображення природи у момент її перевтілення. Головну увагу письменники звертають на зміну світла-тіні й зміну кольорів. Часто у такому пейзажі використовують гаму кольорів, відтінків та напівтонів.

Ліричний пейзаж найчастіше виражає чуттєво-емоційне. У більшості випадків такий пейзаж передає внутрішній світ ліричного героя, почуття, які він переживає. Такий пейзаж може бути пов'язаний з темою рідного дому, кохання, Батьківщини, Бога. Для опису такого пейзажу частіше за все використовують тропи.

Психологічний пейзаж відносять до пейзажів функціональних, бо він є елементом психологізму. Важливим для такого пейзажу є розкриття чи відтворення характерів і настроїв героїв, а не фактичне зображення природи. Для таких пейзажів можуть використовувати прийоми психологічної паралелі й психологічного контрасту стану персонажа та природи.

У романтичному пейзажі домінує ідеальне, піднесене, поетичне. Романтики можуть зображати природу не за типовими рисами, а враховуючи її виняткові ознаки. У такому пейзажі може домінувати фантастичне. Важливою для романтичного пейзажу є передача яскравої емоції. Це може бути страх, захоплення, це можуть бути звуки вітру, моря, лісу, обриси сутінків, гір, заходу чи сходу сонця, зоряного неба, це може бути музичне начало. Такий пейзаж виконує функцію яскравого емоційного фону.

Сентементалістський пейзаж — це зображення природи буденної, де прекрасним вважається спокій, м'якість, ніжність, дружелюбність стосовно людини. Цей пейзаж, як і класицистичний, віддалений від реальності, оскільки відтворює ідеалізовану природу, у якій відсутні протиріччя. Це пейзаж-ідилія, це декорація для зображення ідилічного життя.

В експресіоністичному пейзажі світ подається у деформованому вигляді. Такий пейзаж демонструє несприйняття письменником стабільності та врівноваженості, у природі відсутня гармонія, деформовані кольори, форми, не зіставлено образи.

Цікавим різновидом пейзажу є пейзаж символічний. Природа не є важливою для нього безпосередньо. Природу в такому пейзажі використовують як відображення іншої реальності. Такий пейзаж — це знак, що має додаткове смислове навантаження. Символічні пейзажі характерні для давньої літератури, літератури романтизму, літератури класицизму та реалізму. Найкраще такий пейзаж представлено в символізмі.

Інтерпретувати пейзажі допомагає контекст, а також тяжіння конкретного автора до певного стилю, напряму чи методу. Незважаючи на те, що розрізняють декілька типів символів (біблійні, культурно-історичні, національні), не всі автори використовують образи-символи в загальноприйнятому символічному значенні. Часто можна спостерігати за народженням нових значень символів у літературному творі.

Для пейзажу важливою є композиція опису природи. Композиція пейзажу — це розташування усіх його складників у просторі й часі. Композиція окремого опису природи аналогічна до композиції пейзажу в образотворчому мистецтві (живописі, графіці) або композиції кадру в кіно. Деталі,

форми, світло, колір взаємодіють та узгоджуються з загальним простором. Щодо цього виділяють такі плани зображення: дальній, передній, загальний. Матеріальні форми в описі природи можуть бути вертикальними чи горизонтальними (з цими ознаками пов'язують зацікавленість автора духовним та матеріально-побутовим сенсом життя); можуть бути насиченими й ненасиченими; бути зверху або знизу; праворуч чи ліворуч від зображуваного, що не лише передає художнє завдання окремого тексту, але й психологію творчої особистості.

У художньому творі, зазвичай, пейзажні описи створюють образний ряд. Певні частини такого ряду можуть бути статичними й подібно до фотографій відображати застиглу природу, можуть бути динамічними й зображати природу з усіма її змінами. Пейзажний ряд може бути координованим чи некоординованим (побудованим за принципом монтажу), може реалізовувати послідовну картину сезонності життя (цикл за порами року), передавати природу, ніби послідовно записану кінокамерою, або ж не дотримуватися послідовності зображення, подаючи окремі картини зображуваного. Вибір принципу композиції пов'язаний із завданнями, що їх ставить перед собою автор, його творча індивідуальність.

Стосовно образотворчого мистецтва пейзажі поділяють за двома ознаками: за масштабом й закінченістю зображуваного та за жанрами образотворчого мистецтва.

За масштабом розрізняють пейзажі-ескізи, пейзажі-етюди та пейзажі-картини.

Пейзаж-ескізабопейзаж-штрих — це зображення природи в загальній, іноді з використанням колористичних рис. Пейзаж-етюд — це зображення окремих деталей природи. Пейзаж-картина — це детальне, повне зображення природного простору з урахуванням форм, ліній, кольорів, світла, динамічних змін.

За жанрами образотворчого мистецтва пейзажі поділяють на живописний, графічний, архітектурний, скульптурний та пейзаж-портрет.

У живописному пейзажі, як і в пейзажі-картині, багато кольорів, форм, об'ємів, фактурна природа, різноплановість зображення. Такий пейзаж подібний до пейзажу-акварелі, осно-

вна вимога до якого — фарби, які мають бути м'якими й прозорими, передавати легкість атмосфери, природи. Найчастіше такий пейзаж виявляється в імпресіонізмі.

Графічний пейзаж — це зображення природи у вигляді малюнка, лініями, штрихами, найчастіше в чорно-білій колористиці.

Архітектурний та скульптурний пейзаж — це зображення природних форм як пластичних. Такі пейзажі містять форми руїн, статуй чи маленьких скульптур. Найчастіше такий пейзаж виявляється в класицизмі та символізмі.

Пейзаж-портрет — це детальне зображення конкретного явища природи. Це може бути зображення дерева, будівлі, долини, гори тощо.

Окремо виділяють пейзаж-панораму. Так зображують простір, який ніби спостерігають із височини. Такий пейзаж характерний для епічних творів, окремі герої якого долучаються до історії, чи для малої прози філософського спрямування.

Митці, зображаючи природу, роблять її головною темою творів зважаючи не на її красу, а на функціональність.

Пейзаж, як самостійний жанр, виникає й розвивається тоді, коли прокидається емоційно-ідеологічна зацікавленість до загальних особливостей природи й до конкретних її видів. А така зацікавленість свідчить про високий рівень розвитку особистісної свідомості [8, 4].

Можна сказати, що література надає зображеному людських ознак. Відтворені письменником природа, звірі, речі, не втрачаючи свого самостійного значення та цікавості, належать до створюваної картини людського життя. Їх не розглядають окремо [8, 8].

Спектр мистецтва пейзажу багатовимірний. Настільки ж багатовимірним має бути спектр сприйняття. При всьому багатстві форм і способів художнього втілення пейзажі мають єдину основу. Вони, занурюючись углиб особистості, стають незамінними в формуванні ставлення людини до світу й до себе [8, 10].

У тексті пейзаж може виконувати різні функції. Які саме функції він виконує, залежить від авторського задуму, епо-

хи, у яку створюється твір, від жанрових та стильових особливостей твору. Пейзаж може набувати різної змістовності: описової, виразно суб'єктивної, символічної. Пейзаж може бути наділеним психологічним значенням. Тоді він передає внутрішній світ людини або доповнює його новими фарбами. Цей композиційний елемент може контрастувати з внутрішнім світом людини, таким чином увиразнюючи її характер, протиставляючи її оточенню. Пейзаж може бути просто тлом, на якому розгортаються події, може відповідати на запитання, на які немає відповіді героїв чи подій, зображених у творі, а може виступати й елементом гри, який, залучаючи читача, надає нового сенсу подіям, показуючи зміну настроїв і почуттів.

Часто у літературі пейзаж може починати твір або вінчати його. У випадку з вищезазначеними творами, роман В. Домонтовича «Доктор Серафікус» та роман В. Підмогильного «Місто» належать саме до тих творів, які починаються пейзажем.

«Мінливо й мляво перебігають світлі струмки по великій фонтанній мушлі. Зміна білявих струмків в абстрактних арабесках тіней розбиває увагу своєю безпредметністю. Перебіг тіней, падіння бризок, плюскіт води символізують для Комахи усталений спочинок на півгодини в скверику, коли він, напрацювавшись в бібліотеці, повертається додому». Так, ще не знаючи ні яка зовнішність Комахи, ні чим конкретно він займається, не здогадуючись, яке у нього коло спілкування і про які події мова піде далі, ми вже знаємо душевний стан героя, його настроїв та навіть певні звички. Тут пейзаж — не просто тло подій, місце, де буде відбуватися дія, цей пейзаж подає нам внутрішній стан героя в певний час. «Здавалось, далі плити нама куди. Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зелено-жовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії». В цьому випадку пейзаж виступає й ідентифікатором місця дії, й часу («жовто-зеленими передосінніми берегами»). А можливо, вже у цьому описі В. Підмогильний надає читачеві й події роману в мініатюрі. Наприкінці роману «Місто» теж стикаємося з пейзажем. «Воно покірно лежало внизу хвилястими брилами

скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з п'їтьми горбів гострі кам'яні пальці. Він завмер від споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок. Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей». Знову пейзаж вказує на час («вогняними крапками», «з п'їтьми горбів»), але окрім цього, вбачемо й зміни в тому, що оточує героя, оскільки пейзаж напочатку твору й наприкінці — це абсолютно різні пейзажі і з точки зору місця, і з точки зору часу, і з точки зору стану героя, тут пейзаж передає емоційний стан («завмер від власного споглядання цієї величі нової стихії») й настрої героя.

У романах В. Домонтовича пейзаж часто вказує на зміну стану або настрою героя або на зміну подій. Наприклад: «На вулицях квітли каштани. Свіжий весняний вітер шепотів листом, з верхів'їв каштанів він звивав рожеві пелюстки квітів і, обережно й ніжно своїм вогким й м'яким подувом торкнувшись на мить обличчя, відходив далі у веселі мандри в синіх присмерках зоряної травневої ночі». Така картина залишає враження приходу чогось нового, чуттєвого, що може мати вплив або на настрої героя, або на його думки, або цей пейзаж може бути провісником якихось нових подій у творі. Й насправді, далі читаємо: «...у мені прокидається якесь невиразне нове почуття, розбуркуючи глибокі, незнані душевні рухи й настрої, що досі я не давав собі в них звіту». Ще до того, як дізнатися про ці зміни у стані героя, ми підсвідомо читаємо про них у пейзажі, що передує самому описові почуттів героя й при цьому вказує на щось нове, але й збагачує ці почуття. Те саме спостерігаємо й у інших пейзажах. «Асфальт од недавнього дощу блищав, як лакований: чорне люстро, в якому відбивалися будинки й дерева. Важкі темно-сині хмари сунулися з північного заходу на схід. У повітрі було холодно, і поривчастий ранковий вітер здавався різким і небажаним». З одного тільки цього пейзажу зрозуміло, що щось має обірватися, закінчитися або не мати успіху. Пейзаж вже надає емоцію суму, розчарування, що й відбувається далі у тексті, оскільки цей опис передує небажаній зустрічі двох героїв, в результаті чого розмова не відбувається, обривається, а героїня залишається шокованою і не може зрозуміти дій ге-

роя. Але з пейзажу зрозуміло, що такий стан речей має бути тимчасовим, оскільки асфальт колись знову буде сухим, а хмары пересунуться на схід, і героїня приймає те рішення, яке в подальшому змінює її стосунки з героєм.

У романі В. Підмогильного є аналогічні пейзажі, що демонструють душевний стан героя. Наприклад, заплутаність думок, спогадів, висновків. «Безліч шляхів у степу, доріг і стежок. Перехрещені, кривулясті, колінкуваті. Ніби навмисне наплутано їх там, щоб ходити й блукати без краю». Або, наприклад, пейзаж, що передає відношення героя до того, що його оточує. «Ніколи не почував він такої могутності самопочуття. Земля, здавалось, пливла йому під ногами оксамитовім килимом, і дахи будинків вітали його, як велетенські капелюхи». «Кінець вересня ранки стали хмарні, а в полудень виринали сонце, сповнюючи повітря весняними міражами і стримуючи на час опадання листу. Але вночі його зривали й розвіювали по вулицях вітри, завдаючи клопоту двірникам. По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буянства, прокидаючись після літньої сплячки» — це теж настрої героя, що повернувся до міста й продовжив життя, в якому було навчання, нові знайомства й вирувало активне міське життя.

Це тільки частина прикладів, але навіть з них бачимо, що пейзаж — це не просто тло або ідентифікатор місця й часу. Пейзаж може нести в собі будь-яку інформацію, почуття, додатковий сенс. Для того, щоб розшифрувати пейзаж та те, що він несе, треба зрозуміти статичний він чи динамічний, який час або пора року, колористика пейзажу (оскільки кольори безпосередньо виражають настрої та емоції). В психології існує думка, що справжня людина — це те, що вона бачить навколо себе. Тож пейзаж — це один з елементів, який може допомогти краще осягнути душевний стан персонажів, можливо, навіть передбачити певні дії.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що пейзаж у літературі не просто відтворює картину природи, а обумовлює конкретне ставлення до неї, висловлює точку зору щодо неї. Як зазначав Пришвін: «Пейзажем називається сукупність звірів, рослин, каміння та інших складових частин природи, що відносяться

до особистості людини» [8, 6], і, аналізуючи функції пейзажу, зокрема, в інтелектуальній прозі ми не можемо з ним не погодитись.

Пейзаж знайомить нас із місцем дії у творі, із часом, доповнює й розкриває те, про що йдеться у творі, створює певний асоціативний ряд, розширює й увиразнює образну систему, іноді перетворюється на героя твору, зосереджує нашу увагу на окремих подіях, рисах характеру, дає змогу більш глибинно й повно збагнути сенс зображуваного та виконує багато інших функцій. Тому аналіз такого композиційного елементу, безумовно, розширює літературознавчий аналіз та є надзвичайно цікавим, оскільки дозволяє побачити більше у тексті твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К. : ВЦ «Академія», 2006. — 752 с.
2. Бритиков А. Ф. Поэтика и смысловая роль пейзажа. Шолоховское чувство природы // Мастерство Михаила Шолохова / А. Ф. Бритиков. — М.; Л. : Наука, 1964. — С. 138–143.
3. Галич О. Теорія літератури: підручник / Олександр Галич. — К. : Либідь, 2008. — 488 с.
4. Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович : ред. рада : Валерій Шевчук та ін. — К. : Гелікон, 2000. — 520 с. — (Українська модерна література).
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. — М. : Искусство, 1970. — 384 с.
6. Підмогильний В. Місто / В. Підмогильний ; Передм. та навч.-метод. матеріали О. Лещенко / — К. : Школа, 2008. — 288 с.
7. Сапаров М. А. Размышления о структуре художественного произведения / М. А. Сапаров. Структура литературного произведения // Сборник научных трудов / Отв. редакторы А. Ф. Бритиков, В. А. Ковалев. — Л. : Наука, 1984. — С. 179–205.
8. Толова Г. Н. Пейзаж в литературе и искусстве / Г. Н. Толова // Пейзаж в литературе и живописи : сборник научных трудов. — Пермь : Издательство ПГПИ, 1993. — 52 с.